

LITERATŪROS TEOLOGIJA: IDENTITETO PAIEŠKOS

Gediminas Mikelaitis

Lietuvos dailės muziejaus Mokslinių publikacijų ir leidybos centro vedėjas

Literatūros teologija, kaip literatūros ir teologijos santykių aiškinimo, interpretavimo, vertinimo tarpdisciplininė teorija ir literatūros tyrinėjimo metodas, susiformavo XX a. antroje pusėje, kai išsiskaidžiusios humanitarinių mokslų disciplinos ėmė jungtis ir kristalizavosi tarpdalykinių paribių junginiai: kultūros filosofija, meno filosofija, filosofinė antropologija, filosofinė estetika, literatūros filosofija ir kt. Pastaruoju metu humanitariniuose moksluose literatūros ir teologijos santykiai sunkiai apibrėžiami ar iš viso jų nesistengiama apibrėžti dėl to, kad pati teologija tapo madingu mokslinių tyrinėjimų dalyku, ji taikoma pernelyg plačiai (pvz., rašoma net apie technikos ar sporto teologiją), šiuo terminu kartais įvardijami įvairiausi literatūrologiniai ir kultūrologiniai samprotavimai, vienaip ar kitaip susiję su bet kokiais dvasiniais ieškojimais. Dažnai per daug dėmesio skiriama literatūrai, o per mažai – pačiai teologijos sąvokai ir jos sklaidai.

Teologijos apibrėžimo prielaidos

Bendriausia reikšme nuo antikos laikotarpio teologija nusakoma kaip kalbėjimas apie Dievą, nuo ankstyvosios krikščionių Bažnyčios lai-

kų – kaip Dievo Apreiškimo ir Dievo tapimo žmogumi Kristuje perteikimas ir gynimas, dogmų ir Bažnyčios mokymo formulavimas. Jau ankstyvieji Bažnyčios tėvai stengėsi tikėjimą ne tik skelbti, bet ir aiškinti racionaliais argumentais, remdamiesi stoikų ir Platono sąvokomis. Nuo Origeno, Euzebijaus Cezariečio ir kt. teologija buvo vadinamas kalbėjimas apie Trejybėje vieną vienos prigimties Dievą Tėvą, Sūnų ir Šventąją Dvasią¹. Tačiau dažniau vartotos tradicinės sąvokos „sacra doktrina“, „sacra scriptura“. Tai rodo, kad iki brandžiųjų viduramžių teologija buvo suprantama kaip Šv. Rašto aiškinimas. Tomas Akvinietis atskyrė prigimtine (filosofinę) ir Apreiškimo teologiją. Taip buvo pereita nuo teologijos kaip išminties prie teologijos kaip mokslinio-argumentacinio pobūdžio mokymo.

Dauguma šiuolaikinių Vakarų krikščionių teologų apibrėžia teologiją kaip Apreiškimo ir Bažnyčios skelbimo mokslinę-metodinę refleksiją apie tikėjimą Jėzumi Kristumi apsi-

¹ *Viduramžių žodynas*, sudarė P. Dinzelbacher, Vilnius: Aidai, 2004, 539.

kusį Dievą². Jai rūpi atskleisti tikėjimo turinį susiduriant ir diskutuojant su vieno ar kito laikotarpio mąstysena. Tad teologija – ir tikėjimo samprata (*intellectus fidei*), ir paties tikėjimo pažinimo išsklaida (*fides querens intellectum*). Teologija remiasi tuo, kad jos mokslinio tyrimo strategiją sudaro tikintis subjektas ir jo priklausomybė tikinčiųjų bendruomenei. Moksliškas kalbėjimas apie Dievą pagilina tikėjimo pažinimą, didina kultūrinį krikščionybės aktualumą ir neretai turi nepaprastą reikšmę iš naujo suvokti tikėjimą. Kaip teologijos tyrimo sritį galime pažymėti dvigubą tikėjimo formą: tikėjimo patyrimą / tikėjimo praktiką (*fides qua*) ir tikėjimo refleksiją / tikėjimo turinį (*fides quae*). Viena vertus, teologija pagrįsta apreiškimo patyrimu, antra vertus, taip pat apibūdina skelbiamą tikėjimą, kuris remiasi transcendencijos patyrimu ir apima tikėjimo praktiką. Dabar ne mažiau pabrėžiamas ir kitas dalykas: kad teologija – „tai mokslinė Bažnyčios savimonė arba kritinė krikščionybės refleksija mūsų visuomenėje“³. Kritinė teologijos jėga pasireiškia vidine Bažnyčios funkcija ir jos dialogu su kitais mokslais ir pasaulėžiūromis. Viena vertus, teologija pagrįsta Apreiškimo patyrimu, kita vertus, taip pat apibūdina skelbiamą tikėjimą, kuris remiasi transcendenci-

jos patyrimu ir apima tikėjimo praktiką. Taigi patyrimas ir mokslinė refleksija čia lemia vienas kitą.

Išskirtini svarbūs teologijos kaip tikėjimo mokslo momentai: 1) teologijos šaltiniai ir tiesos kriterijai yra Dievo apreiškimas ir protas; 2) jos požiūris į tikrovę yra tikėjimas; 3) jos visuomeninė vieta yra Bažnyčia kaip tikinčiųjų bendruomenė, kurioje tikėjimas gyvuoja ir toliau perduodamas; 4) teologija yra tikėjimo mokslas ir jį įpareigoja mokslo taisyklės ir sąlygos⁴. Bet kartu tai praktinis mokslas, kad žmonės pasiektų tikrą, visapusišką gyvenimą. Todėl „tikrasis teologijos objektas apibrėžiamas ne kaip Bažnyčios tikėjimas, bet kaip Bažnyčios tikėjimo liudijimu parodyta Dievo apreiškimo tiesa“⁵. Tiek Bažnyčios magisteriumas, tiek teologija yra įpareigoti saugoti ir perduoti šią tiesą. Teologija nėra privati teologų idėja, kitaip ji taptų nereikšminga. Jos bažnytiškumas yra neišvengiamas; be to, ji virstų religijotyra ar religijos filosofija. Magisteriumas ir teologija yra du būtini Bažnyčios gyvavimo sparnai. Pirmasis, atsakingas už apreiškimosios tiesos skelbimą, neišivaizduojamas be teologijos; pastarajai tiesos kriterijus yra apreiškimas, o mokslinis kriterijus – argumentas⁶. Skelbimas yra teologijos matas, o ne teologija – skelbimo matas⁷. Siekdama atskleisti apreiškimo ir tikėjimo dalykų supratimą, „teologinė

² Herbert Vorgrimler, *Naujasis teologijos žodynas*, Kaunas: Katalikų interneto tarnyba, 2003, 187, 541; *Mysterium Salutis. Grundriss heilsgeschichtlicher Dogmatik* 1, hrsg. von J. Feiner, M. Löhrer, Einsiedeln: Benziger, 1965, 954; Walter Kasper, „Theologie“, *Staatslexikon* 5, Freiburg: Herder, 1989, 453; *Lexikon der Religionen*, hrsg. von Hans Waldenfels, Freiburg: Herder, 1992, 646; Wolfgang Beinert, *Dogmatik studieren. Einführung in dogmatisches Denken und Arbeiten*, Regensburg: Friedrich Pustet, 1985, 49–51; *Lexikon der katholischen Dogmatik*, hrsg. von Wolfgang Beinert, Freiburg: Herder, 1991, 494.

³ Joseph Wohlmuth, *Katholische Theologie heute. Eine Einführung in das Studium*, Würzburg: Echter, 1991.

⁴ Max Seckler, „Theologie als Glaubenswissenschaft“, *Handbuch der Fundamentalthologie* IV, Freiburg: Herder, 1988, 194.

⁵ Walter Kasper, *Theologie und Kirche*, Mainz: Matthias-Grünwald, 1987, 14.

⁶ Plačiau žr. Max Seckler, „Kirchliches Lehramt und theologische Wissenschaft. Geschichtliche Aspekte, Probleme und Lösungselemente“, *Theologie und das Lehramt*, Hrsg. Walter Kern, Freiburg: Herder, 1982, 25–27.

⁷ Joseph Ratzinger, *Wesen und Auftrag der Theologie. Versuche zu ihrer Ortbestimmung im Disput der Gegenwart*, Einsiedeln: Benziger, 1993, 55.

refleksija Bažnyčioje visų pirma yra skirta tikėjimo skelbimui ir katechezei⁸. Antra vertus, teologija turi atnaujinti metodus, kad geriau pasitarnautų evangelizacijai, megztų kritinį dialogą su kitomis kultūros sritimis. Teologija tikėjimą kritiškai išbando, bet tikras teologinis tyrinėjimas visada turi atverti dvasinį matmenį. Tačiau kaip teologija, kurios pagrindas yra mokslinis argumentas ir refleksija, gali tapti kultūrologine ar literatūrologine disciplina? Tai lėmė XX a. pirmoje pusėje pasireiškę humanitarinių mokslų antropologinis posūkis, teologijos atsigręžimas į žmogiškąsias problemas, teologinės minties pliuralizmas, apskritai humanitarinių disciplinų ribų paslankumas⁹. Pati teologija ėmė ieškoti atspirties meno sferoje. Nors teologija tikėjimą kritiškai patikrina, tikras teologinis tyrinėjimas visuomet turi atverti dvasinį matmenį. Iš teologijos racionalumo išveda nesenstantys šv. Augustino teiginiai: „Jei nori suprasti, tikėk! Supratimas yra tikėjimo atlygis. Tad ieškok ne supratimo, kad įtikėtum, bet tikėk, kad mokytumeisi suprasti; nes be tikėjimo nėra supratimo“¹⁰.

Ar baigėsi krikščioniškoji literatūra?

Šiuolaikinių teologų pripažįstama, kad tikėjimo kalba yra ne tik sąvokų, bet visų pirma tikėjimo slėpinį atskleidžianti, metaforiška, simbolinė kalba¹¹. Literatūros teologijos atsiradi-

mo kontekstas – XX a. pirmoje pusėje ir ypač šio šimtmečio viduryje kilęs krikščioniškosios literatūros sampratos kvestionavimas Vakarų šalyse (Prancūzijoje, Vokietijoje, Austrijoje, Lenkijoje). Dalis literatūros tyrinėtojų po Antrojo pasaulinio karo svarstymus apie krikščioniškąją literatūrą, ypač Prancūzijoje, suklestėjusią XX a. pirmoje pusėje dėl bendro religinio atgimimo, ir jos reiškimosi galimybes baigė taip: „Krikščioniškoji literatūra baigėsi; [...] konstatuojame: mirė Maurice Baring, Georges Bernanos, Léon Bloy, Paul Claudel, André Gide, Julian Green, Francis Jammes, Franėois Mauriac, Charles Péguy, Hilaire Belloc, Gilbert Keith Chesterton, Tom Sterns Eliot, Graham Green, Gerard Manley Hopkins, Clives Staples Lewis, Evelyn Waugh, Stefan Andres, Werner Bergengruen, Gertrud von Le Fort, Elisabeth Langgäser, Edward Schaper, Reinhold Schneider, Ina Seidel, Konrad Weiss ir kt.¹² Nuo XX a. šešto dešimtmečio pradžios užgeso Vokietijoje katalikiškas „Hochland“ ir protestantiškas „Eckart“ sąjūdžiai, krikščioniška kritika daugiau tapo nepastebima bendrame literatūrinio gyvenimo kontekste. „Baigėsi revertitų ir konvertitų krikščioniškoji literatūra. Akivaizdi krikščioniškosios savimonės krizė“¹³. Poetas Gottfriedas Bennas paskelbė

¹² Hohoff C., *Was ist christliche Literatur?*, Freiburg-Basel-Wien: Herder, 1966, 5.

¹³ Paul Konrad Kurz, „Warum ist die christliche Literatur zu Ende?“, *Über moderne Literatur* 3, Frankfurt am Main: Knecht, 1971, 130–131. Žr. taip pat: *Christliche Dichter im 20. Jh. Beiträge zur europäischen Literatur*, Hrsg. Otto Mann, Bern-München: Piper, 1968, 3–5; *Christliche Literatur im Aufbruch*, Hrsg. J. Pottier, L. Bossle, Würzburg: Echter, 1988, 6–10; Frühwald F. „Religion und Literatur am Ende des 20. Jahrhunderts“, *Herausgeber Karl Lehmann, Hans Maier, Autonomie und Verantwortung. Religion und Künste am Ende des 20. Jahrhunderts*, Regensburg: Friedrich Pustet, 1995, 23–25; Franz Gruber, *Von Gott reden in geschichtslöser Zeit. Zur symbolischen*

⁸ Jonas Paulius II, *Enciklika „Fides et Ratio“*, Vilnius: Aidai, 2000, 116.

⁹ Apie tai iš dalies rašyta: Dalia Jakaitė, „Literatūros teologijos galimybės“; Dalia Čiočytė, „Dosnūs literatūros teologijos paribiai“, *Sambalsiai: studijos, esė, pokalbis*, sudarė Aistė Birgerė, Dalia Čiočytė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005.

¹⁰ Wohlmuth, 1991, 88.

¹¹ Žr. *Ten pat*, 74; Hans Kessler, „Was ist Theologie? Was heisst Theologie treiben?“, *Den Armen eine frohe Botschaft*, Frankfurt: Knecht, 1997, 383–386.

garsiąją tezę: „Dievas – prastas stiliaus principas“¹⁴. Plėtodamas Friedricho Nietzsche’s, Oswaldo Spenglerio kultūros pesimizmą, jis akcentavo literatūrinę estetinę religijos kritiką ir prisidėjo prie literatūros ir religijos perskyros gilintojų. Estetinės religijos kritikos pagrindas – kad su Dievu, t. y. su religiniais įsitikinimais, su religiniu tikėjimu negalima sukurti meniškų kūrinių. Romus pamaldumas, tikėjimo saitai griauinantys meninį stilių ir iškreipiantys tikrąją literatūrą.

Autonomiškumo siekianti literatūra ir menas praeito šimtmečio pradžioje kratėsi religinio, visuomeninio, etinių funkcijų ir buvo pasiryžusi estetines vertybes laikyti aukščiausiu kriterijumi, galinčiu pakeisti ir religines vertybes. Menas, Benno teigimu 1908 m., pretenduoja tapti „vienintele galima transcendencijos forma“¹⁵. Europietiško visų vertybių nihilizmo akivaizdoje griebiamasi į transcendenciją nukreipto kūrybiškumo.

XX a. pradžioje krikščioniškosios savimovės krizė imta sieti su įsisiūbuojančiais svarstymais apie kultūros krizę. Šiuo laikotarpiu ir literatūra, kaip kultūros dalis, išgyvena sankrėčio metą. Ji ieško vietos amžiaus pradžioje nubangavusioje kultūros tipų kaitoje, kai po estetinių kanonų epochos prasiveržia eksperimentavimo banga, plūsteli vertybinis reliatyvizmas, kai religinės problemos prilyginamos

kultūros klausimams. Visų pirma literatūra patenka į pasaulėžiūros svarstybių sūkurį, filosofijos chaoso, „filosofijos anarchijos patologiškai tarpumečiu“¹⁶. Ji darosi jautresnė ir labiau negu ankstesniais laikotarpiais priklausoma pirmiausia nuo filosofijos atsinaujinimo, nuo naujų religinių lyčių ieškojimo. Literatūra dažnai įsiliejo į kultūros filosofijos, visų pirma krikščioniškosios kultūros filosofijos, problematiką, dalyvavo „kultūros patirties apmąstyme“¹⁷, kultūra ir kartu literatūra tapo „kone visuotiniu (...) filosofinės minties akiračiu“¹⁸. Tame akiratyje skleidėsi etinė, religinė, estetinė problematika, pirmiausia susijusi su krikščioniškosios kultūros atsinaujinimo rūpesčiu. XX a. pradžioje imta ypač intensyviai svarstyti, kas yra krikščioniškoji filosofija, krikščioniškasis menas, krikščioniškoji literatūra¹⁹. Atsinaujinimo poreikis kilo siekiant įveikti anuometės filosofinės ir etinės minties epigoniškumą, negyvenimiškumą, trivialumą, grįžti prie „metafizinio idealizmo, religinės metafizikos“. Pirmiausia užsimota įveikti dekadentizmą pasaulėžiūros srityje, remiantis neoscholastika pagrįsti ir įtikinti krikščioniškosios pasaulėžiūros svarbą. Bet jau popiežius Leonas XIII (1878–1903) pratino Bažnyčią prie pliuralizmo, o katalikiškojo modernizmo krizė rodė religijos ir kultūros, konservatyviosios ir moderniosios katalikybės, religijos skelbimo ir skleidimosi naujomis pakitusiomis sąlygomis dramą. „Modernizmo krizė atsirado brutaliai susidūrus tradiciniam Bažnyčios mokymui su naujais religijos mokslais, susiformavusiais už

Sprache eschatologischer Hoffnung, Freiburg: Herder, 1997, 3–23; Łukomska-Woroch A., *Christliche deutsche Autoren des 20. Jh. Zur Zeitproblematik in ihrem Schaffen*, Poznań, 1981, 6–19.

¹⁴ Karl-Josef Kuschel, „Literatur und Religion“, *Handwörterbuch religiöser Gegenwartsfragen*, Hrsg. V. Ruh, D. Seeber, R. Walter, Freiburg: Herder, 1989, 250–252.

¹⁵ Karl-Josef Kuschel, „Vielleicht hält Gott sich einige Dichter...“, *Literarisch – theologische Porträts*, Mainz: Matthias-Grünwald, 1996, 19.

¹⁶ Pranas Dovydaitis, „Šių dienų filosofinės pasaulėžiūros kovų laukas“, *Židinys* 8–9, 1926, 24.

¹⁷ Arūnas Sverdiolas, *Steigtis ir sauga*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 13.

¹⁸ *Ten pat*, 9.

Bažnyčios ortodoksijos, o dar dažniau – prieštaraujant jai“, – rašė E. Poulat²⁰. Šių įtampų lauke žmogaus krikščioniškumas prarado išganymo privalomą pobūdį, „nustojo egzistuoti literatūroje krikščioniškas žmogaus paveikslas, o krikščioniškoji moralė pasirodė esanti eklektiška, nevisuomeniška, privati“²¹.

XX a. pabaigoje ir XIX–XX a. sąvartoje krikščioniškoji literatūra savo uždaviniu laikė kelti žmonių moralę, o XX a. pradžioje vis daugėjo kūrinių, kuriuose buvo vaizduojami nuodėmės padariniai ir krikščionybės dramai būdingos gyvenimo kolizijos. Dauguma tyrinėtojų sutinka, kad krikščioniškoji literatūra nuo bendrosios skiriasi savo tematika, pagrindinių vertybių sprendimo būdu. „Krikščioniškajai literatūrai būdinga pagrindinė tikėjimo tema, būtent nuodėmės, malonės ir žmogaus atpirkimo tema. Be tos temos negali apsieiti joks krikščioniškosios literatūros kūrinys“²². Be abejo, tokios tematikos esama ir krikščioniškajai literatūrai nepriskiriamiems kūriniams, bet jiems stinga transcendentinio pasaulio malonės, kuri padeda išsigelbėti iš, atrodo, nebe-pataisomų situacijų. „Žmogus šaukiasi išgelbėjimo iš anksčiau, ir tos malonės, tos amžinos šviesos proveržą jis norėtų matyti ir kūryboje. Dėl to ir krikščioniškąją literatūrą gali kurti toks kūrėjas, kuriame gyvas tikėjimas ir kuriame krikščioniškoji teologija pranoksta gamtiškąjį vaizdų pasaulį“²³. Vis dėlto dauguma

krikščioniškosios literatūros kritikų (H. Böll, D. Sölle, P. K. Kurz, W. Ross, G. Debus, J. Kopperschmidt, D. Mieth)²⁴ iš principo ne aštriai kritikuoja krikščioniškąją literatūrą, o skelbia *tradicinės* krikščioniškosios literatūros galą. Jie supeikia dar iš viduramžių religinės raštijos nusižiūrėtą daugiau ar mažiau schematišką, dažnusk didaktišką „naratyvinį blicizimą“²⁵: tiesioginę tiesmukišką Šv. Rašto „imitacinę traktuotę“²⁶, pamokslo, didaktinio, realistinio ugdomojo pasakojimo forma pateikiamą objektyvaus religingumo vaizdavimą. (XX a. pradžios lietuvių literatūroje – tai Adomo Jakšto, Jono Geručio-Balvočiaus, Kazimiero Pakalniškio, P. Gerulio, Kazimiero Jauniaus, Antano Kaupo, J. Laukaičio, Prano Urbonavičiaus darbai.) Šioje literatūros ir teologijos santykių traktuotėje daugiau ar mažiau vyravo teologinė ar filosofinė mintis, didaktinis arba moralizuojantis vaizdas. Ne kartą tokia literatūra įgudavo ir klerikalizmo apnašų, kurių atsiradavo dėl konfesinio ugdomojo pobūdžio. Krikščioniškosios literatūros savipratą lėmė tokios sąvokos kaip įtikinamumas, apreiškimas, atsakymai pagal schemą – prigimtis ir antgamtis, šventumas ir nešventumas, gėris ir blogis. Ji nekeitė tikrovės, bet stengėsi

¹⁹ *Christliche Philosophie im katholischen Denken des 19 und 20. Jahrhunderts* 1–3, Hrsg. F. Coreth, W. Neidl, G. Pfligersdorffer, *Moderne Strömungen im 20. Jahrhundert* 3, Graz–Wien–Köln: Styria, 1990, 26.

²⁰ Pierrard P., *Historia kościół katolickiego*, Warszawa, 1989, 301.

²¹ Kurz, *Warum ist die christliche Literatur zu Ende?*, 131.

²² Alfonsas Šešplaukis-Tyruolis, „Krikščioniškoji Vakarų pasaulio literatūra“, *Lietuvių ir pasaulinės literatūros baruose*, Kaunas: Spindulys, 1994, 156.

²³ Signer L., *Deutsche Literaturgeschichte*, Luzern, 1951, 578.

²⁴ Heinrich Böll, „Kunst und Religion“, *Hierzulande. Aufsätze zur Zeit*, München: Piper, 1963, 46; Dorothee Sölle, „Zum Dialog zwischen Theologie und Literaturwissenschaft“, *Internationale Dialog Zeitschrift* 2, 1969, 296; Paul Konrad Kurz, „Das Religiöse nach dem Ende der christlichen Literatur“, *Orientierung* 36, 1972, 107–109; Ross W., „Ist die christliche Literatur zu Ende?“, *Moderne Literatur und christlicher Glaube*, hrg. von F. Henrich, München: Piper, 1969, 127; Debus G., „Das sogenannte Christliche in der heutigen Literatur“, *Almanach für Theologie und Literatur*, 1968, 169; Kopperschmidt J., „Gott ist tot. Versuch über die literarische Umsetzung dieses Satzes“, *Der fragile Gott*, Düsseldorf: Patmos, 1973, 67–68.

²⁵ Karl-Josef Kuschel, *Jesus in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*, München: Piper, 1987, 64.

²⁶ Dalia Ciočytė, *Biblija lietuvių literatūroje*, Vilnius: LLTI, 1999, 99.

atskleisti „amžinąją tvarką“. Jos specifika sudarė tam tikras požiūris, perspektyva, išplaukiantys pirmiausia iš kūrinio turinio, suderinto su krikščioniškais principais ir mokymu. XX a. pradžioje modernistinė literatūra (neoromantizmas, impresionizmas, ekspresionizmas, simbolizmas) atmetė teologijos kaip religinių tiesų mokytojos, kaip turinio tendencijų diegėjos vaidmenį. Tai, be abejo, lėmė ir pakitęs bendras religijos ir kultūros santykis. Pirma, tai iš XIX a. perimtas, bet nuolat silpnėjantis religinis negatyvizmas, kai religijos teigimas faktiškai paverčiamas tiesioginiu ar netiesioginiu kultūrinių uždavinių neigimu. Šiuo atveju kultūra būdavo nuvertinama: baiminamasi ją iškelti, jai neteikiama reikšmės, būgštaujama dėl pavojaus ir žalos religijai iš kultūros. XX a. pradžioje vis labiau pradėta suvokti, kad neįvertinant kultūros neleidžiama visiškai išsiskleisti Dievo duotai žmogui kūrybinei dvasiai. Diagnozuota, kad kai kultūra prarasdama autonomiškumą palenkiama religijai, iš tikrųjų ji sutapatinama su vieno ar kito laikotarpio visuomenės kultūra ir netikėtai paverčiama kultūros tarnaitė. Užuoat gaivinusi kultūrą, religija sustingdama praranda dvasingumą, o laisva kultūros plėtotė supančiojama religinėmis tradicijomis. Kaip vienas iš pirmųjų atsakų į bręstančią dvasinio gyvenimo krizę Lietuvoje XX a. pradžioje buvo mėginimas iš naujo apibrėžti kultūros ir religijos santykius. Krikščionybė gali gyvuoti tik kultūros formomis: „kur kultūra žlunga, ten katalikybė nyksta“. Menas išreiškias nematomąją religijos pusę, kilniais paveikslais vaizduoja idealų pasaulį ir taip žavėdamas su juo jungia žmogų. Šiuolaikinei krikščioniškajai literatūrai apibūdinti netaikytinas vienas mastelis – ji nusakoma įvairiopais aspektais. XX a. pradžioje Vakarų Europoje

(Lietuvoje – ypač po spaudos atgavimo) religinė literatūra tolo nuo bažnytinių, apologetinių funkcijų, nuo tradicinio, katekizminio santykiavimo su Dievu. Labiau vaizduojama idealų sfera, vidinės asmens kovos, būties ir žmogaus esmės problemos arba chaotiškame, vertybių hierarchiją praradusiame pasaulyje ieškoma Dievo pasireiškimo. Dažnai teologiniai klausimai, šventumas tapatinami su transcendentijos, „sacrum“ sąvokomis. Todėl siūloma kalbėti ne apie krikščioniškąją ar religinę literatūrą, o apie religinius arba krikščioniškus literatūros elementus²⁷. Karlas Josefus Kuschelis, Romano Guardini labai išplečia krikščioniškąją literatūrą ir ją bemaž prilygina apskritai literatūrai: kūrinyje krikščioniškas, kai jame ieškoma gyvenimo visumos prasmės, – tekstas iškyla iš tobulesnės esaties ilgesio²⁸. XX a. Vakarų mene ir literatūroje labai gyva „nulinė teologija“, Dievo nesaties, jo nebuvimo jausmas. Kūrinyje pasireiškiantis moralinis rūpestis, kad kaltės būtų atleistos, – tai ne tik pastangos doriau gyventi, bet ir amžinybės bei išganymo ilgesys. Tokia samprata apima ir žmogaus be Dievo (ne bedievio!) psichologinio ir metafizinio ateizmo tuštumą, ir negatyviąją antropologiją ir teologiją (t. y. Dievo nebuvimo postulavimą): žmogus iš tikro ieško Dievo, kai jis suvokia ir išgyvena savo kaip šiuolaikinės būtybės dramą, kai religinės sąmonės gilinimą sieja su dorine pažanga.

²⁷ Magda Motté, *Auf der Suche nach dem verlorenen Gott. Religion in der Literatur der Gegenwart*, Mainz: Matthias-Grünewald, 1997, 46; *sacrum* paverčiama sekuliarizacija kategorija, kuri nebesiejama su Dievo esatimi, *sacrum* tampa paties žmogaus esme, o *sanctum* nereiškia nei „tobula“, nei „gražu“, nei „dora“, nei „gera“ (žr. Eugenijus Ališanka, *Vaizduojantis žmogus. Sacrum sklaido kultūroje*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1998, 10, 31).

²⁸ Kuschel, „Vielleicht hält Gott sich einige Dichter...“, 394; Romano Guardini, *Über das Wesen des Kunstwerks*, Tübingen-Stuttgart, 1947.

Vis dėlto toks krikščioniškosios literatūros apibūdinimas neatrodo tikslus. Lemiamu veiksmu laikomas trikampio – kūriny – autorius – recipientas – sąryšis²⁹: krikščioniškos savimonės, krikščioniškos pasaulėžiūros ir gyvenimo aiškinimo, subjekto intencijos, teksto literatūrinės kokybės sąveika. Tai pagal rūšį ir tematiką iš krikščioniško supratimo apie Dievą, žmogų ir pasaulį kilusi literatūra ir be atsižvelgimo į šią supratimą negali būti adekvačiai interpretuojama. Gisbertas Kranzas nurodo, kad krikščioniškosios literatūros kriterijus yra krikščioniškumas, kiek jis autoriaus savimonėje gyvas ir kaip jis pasireiškia literatūros kūrinyje, per kūrėjo estetiškes pažiūras³⁰. Kadangi čia iškeliama kažkas neliteratūriška, kai kurie kritikai šią sąvoką laikė nerimta kaip „contradiction“ ir „adjecto“ ir krikščioniškosios literatūros kriterijumi pripažino lemiamą pozityvų santykį su Jėzumi Kristumi ir jo darbais³¹. Tiesa, jau Jacques'as Maritainas tvirtino, kad krikščioniškasis menas „suima į save krikščionybės charakterį. Šita prasme krikščioniškasis menas nėra tam tikra meno rūšis. (...) Krikščioniškasis menas pasireiškia (apsibrėžia) per subjektą, kuriame jis yra, ir per dvasią, iš kurios jis išeina“³². Vadinas, svarbiausias matas čia – paties kūrėjo krikščioniškumas, kur labiausiai pabrėžiamas dvasingumas. Lemia-

²⁹ Krzywon E. J., „Was konstituiert christliche Literatur“, *Stimmen der Zeit* 10, 1973, 676; Gisbert Kranz, „Christliche Dichtung' als literaturwissenschaftlicher Begriff“, *Orientierung* 38, 1974, 234; Gisbert Kranz, *Was ist christliche Dichtung? Thesen – Fakten – Daten*, München, 1987, 5.

³⁰ Gisbert Kranz, *Lexikon der christlichen Weltliteratur*, Freiburg: Herder, 1978, 10.

³¹ Kuschel, *Jesus in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*, 303.

³² Jacques Maritain, „Krikščioniškasis menas“, *Židinys* 7, 1929, 22.

mu dalyku tampa ne krikščioniška medžiaga, siužetas, fabula, motyvai, o kūrinyje pasireiškianti dvasia, nuostata, pasaulėžiūra. „Menas yra krikščioniškas išvidiniu pakilimu, o tas pakilimas įvyksta per meilę“³³. Literatūros krikščioniškumą lemia krikščioniškos meilės aktualumas (tikrumas). Literatūra krikščioniška, jei be krikščioniškumo sunku ją suprasti ir interpretuoti. Tai kartu „būties, pasiuntinystės ir apreiškimo išraiška“³⁴. Kurzo teigimu, XX a. pradžios krikščioniškosios literatūros dvasia atsispindi ir specifine vaizduosena. Akcentuojama *pasiuntinystė*: Dievo ir velnio, gėrio ir blogio, tikėjimo ir netikėjimo kovos, sielos ir Dievo santykių vaizdavimas; *tikslas*: išganymo misterijos, blogio slėpinio parodymas; *programinė* (ar *bažnytinė*) *literatūra*: ugdomoji, bendruomenei skirta raštija (apologetiniai kūriniai, teologiniai ir filosofiniai raštai, pamokslai ir kt.); *Dievas*: Tėvas, kūrėjas, tarpininkas; *žmogus*: Dievo atvaizdas, jo idealai, nuodėmės, siela, kančia ir mirtis; *dorybės*: tikėjimas, klusnumas, artimo meilė, meta-noja, atgaila; *turinys ir stilius*: ryškios kalbos ir savimonės problemos, lineariškumas, augimo principas, simbolizavimo tendencija.

Šiuolaikinės literatūros teologijos fermentavimosi laukai

Dabar *literatūros teologija* grindžiama ketverio-pomis sąsajomis tarp teologijos ir literatūros.

1) Visų pirma literatūros teologija nagrinėja, kaip literatūra vaizduoja krikščioniškas temas ir motyvus, lemiančius asmens dorėjimą (dorybių ugdymą) pagal Šv. Rašto, pirmiausia evangelijų, mokymą, parodo žmogiš-

³³ *Ten pat*, 23.

³⁴ *Ten pat*, 23.

kų veiksmų padarinius ir išryškina orientyrus žmogui, siekiančiam galutinio tikslo. Literatūros teologija aptaria pasakotojo, veikėjų, herojų dorinę poziciją ir elgseną, jų apsisprendimą siekti krikščioniškojo idealo, krikščioniškųjų idėjų įgyvendinimo ar praradimo, valios lavinimo ar nuosmukio raidą literatūroje³⁵. Heinricho Rombacho struktūrinė antropologija ryšį tarp teologinės etikos ir literatūros naujai grindžia siektino pavyzdžio (pirmavaizdžio) teorija. Dorovinė veikla reiškia ne normos įgyvendinimą, bet patiriamą savo ir kito būties didėjimą. Asmuo tobulėja pasirinkdamas galimybes, tam tikrus dorinius modelius. Tokia modelių etika yra procesinio pobūdžio – ji apima ne galutinę asmens būklę, bet procesą nuo pradinės iki galutinės jo būklės. Modelių etika kaip tik labiau perteikiama literatūrine kalba, vaizduojant kūrybiškai pasirenkamo konkrečioje situacijoje dorinio veiksmo meninį išgyvenimą pagal analogiją su siekiamu pavyzdžiu³⁶. Minėti modeliai įkūnija žmogaus vystymąsi, dorovinio proceso ir „žmoniškumo skatinimo vaizdus“³⁷. Modeliai netapatinami su aukščiausiais idealais – pasakotojui, herojams ar kitiems veikėjams jie teikia aktyvinančios jėgos, „užkrečia“ tikėjimo entuziazmu ir įgalina sudaryti meninio vaizdo atmosferą arba meninio išgyvenimo pamatą. Literatūros kūrinyje taip eksplikuojamas etinis liudijimas yra „liudijimas iš įsitikinimo“ (Paulis Ricoeur’as). Taigi modelių sekimas yra pa-

³⁵ Karl-Josef Kuschel, „Theologie und Literatur heute: Themen und Konsequenzen“, *Walter Jens, Hans Küng, Karl-Josef Kuschel, Theologie und Literatur. Zum Stand des Dialogs*, München: Kindler, 1986, 199–219.

³⁶ Heinrich Rombach, *Strukturanthropologie. Der menschliche Mensch*, Freiburg: Herder, 1987, 256; Rombold, 183;

³⁷ Mieth, 59.

rengiamoji pakopa krikščioniškam sekimui Kristumi³⁸, sekimui, atsiskleidžiančiam krikščioniškosios egzistencijos – gyvenimo kelio, asmens paskirties, įsitikinimų formavimosi – vaizdais. Modeliai kūrinyje tarsi konkretizuoja teologinės etikos normas ir emocijas uždegantis pasakojimas ar vaizdavimas virsta taip pat estetiniu patyrimu. Tokia krikščioniškojo tobulėjimo raiška ypač būdinga Fiodoro Dostojevskio, Levo Tostojaus, Henriko Ibseno, Moriso Meterlinko, Paulio Claudelio³⁹, Adomo Jakšto, Vaižganto, Šatrijos Raganos, Maiironio, Mykolo Vaitkaus, kai kuriais atvejais Vydušo ir kt. kūrybai. Lietuvių tyrinėtojai, aptardami vertybių ir literatūros santykį (daugiausia auklėjimo, kultūrologiniuose romanuose), herojų dvasinio ir kultūrinio tapimo istoriją, charakterio harmonijos ugdymą, subjekto ir objekto tapatumo paieškas, dvasingumo ir vitališkumo prieštarų sprendimą yra apibūdinę ir kaip asmenybės tobulinimo pastangas (pvz., Johanno W. Goethe’s, Oscaro Wilde’o, Hermanno Hesse’s, Thomo Manno, Romano Rollando kūriniuose; iš dalies Vinco Mykolaičio-Putino „Altorių šešėly“)⁴⁰.

³⁸ Michael Rosenberger, „Von Heiligen und neuronalen Netzen. Der Stellenwert von Vorbildern für die Ethik“, *Zeitschrift für katholische Theologie* 1, 2001, 63–67.

³⁹ Žr. taip pat: Лаун Р., *Философия Достоевского в систематическом изложении*, Москва: Республика, 1996, 23–33; Vincas Vyčinas, *Asmenybiškumas Henriko Ibseno dramose*, Kaunas: Šviesa, 2001, 148–154; Kuschel, *Jesus in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*, 298–310; Karl-Josef Kuschel, *Jesus im Spiegel der Weltliteratur. Eine Jahrhundertbilanz in Texten und Einführungen*, Düsseldorf: Patmos, 1999, 5–16.

⁴⁰ Silvestras Gaižiūnas, „Vertybės ir literatūrinė tradicija. Kultūrologinio romano estetika“, *Pergalė* 4, 1985, 143–155; Raminta Gamziukaitė, *Thomo Manno intelektualusis herojus*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997, 13, 60–65; Gintaras Lazdynas, „Vokiškojo Bildungsromano tradicija ir Altorių šešėly“, *Darbai ir dienos* 8 (17), 1999, 82–100; Gintaras Lazdynas, *Romano struktūrų formavimas Lietuvoje: nuo „Algimanto“ iki „Altorių šešėly“*, Kaunas: Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas, 1999, 15.

2) Literatūros eschatologija, kaip literatūros teologijos dalis, krikščionišku požiūriu aptaria literatūroje meilės, vilties, laimės, Dangaus Karalystės, išganymo, asmens perkeitimo teologemas, mirties įveiką, sielos veržimąsi į amžinybę, egzistencinę gėrio ir blogio dramą. Žmogaus ugdymas ir dorėjimas parengia jį perėjimui į amžinybę, bet dažnai šiapusybės ir anapusybės ribos peržengimas diskursyviai nepaaiškinamas ir meninio vaizdo pagrindu tampa dieviškosios dorybės (tikėjimas, viltis, meilė). Tikėjimo entuziazmas ir meilės galia virsta meniniu idealizacijos principu, ne tik išplečia literatūroje „mirties, kaip patirties akiračio, temą“⁴¹, bet ir įprasmina pomirtinę egzistenciją kaip tobulo grožio, kur sutampa gėris ir tiesa, išgyvenimą⁴² (Jurgio Baltrušaičio, Motiejaus Gustaičio, Šatrijos Raganos, Vydūno kūriniai). Sielos susiliejimo su Dievu ieškojimas perkelia į „mąstymo be minčių“, į mistikos – vizijos, regėjimo, sapno – vaizdavimo sritį, kur atskleidžiamas susitikimas su Kristumi, šventaisiais, tobulos meilės, tiesos išsipildymas, amžinosios būties pilnatvės pojūtis⁴³.

3) Teopoetika pabrėžia kerigmines (skelbimo) žodžio ir stiliaus funkcijas. Grožinėje ir kartu dvasinėje literatūroje žodis yra ne tik vaizdo kūrimo priemonė, bet taip pat ir tiesos saugotojas bei dorybės skleidėjas. Čia pirmiausia keliamas ir estetinė komunikacinė žodžio plotmė, ir dorovinis ontologinis jo turinys, kur

⁴¹ Sverdiolas, 224.

⁴² Szymik, 86–91; Kuschel, *Jesus in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur*, 299–307.

⁴³ Martina Wagner-Egelhaaf, *Mystik der Moderne. Die visionäre Ästhetik der deutschen Literatur im 20. Jahrhundert*, Stuttgart: Metzler, 1989, 7–27; lietuviškai vienas pirmųjų bandymų pristatyti mistiškumą literatūroje: Ramutis Karmalavičius, „Iracionalybės psichologijos“ link“, to paties, *Naujų gimstant: lietuvių literatūra XIX–XX amžių sandūroje*, Kaunas: Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas, 2000, 32–51.

perduodama, skleidžiama religinė prasmė⁴⁴. Teopoetika būdinga ir daugeliui dvasinės literatūros kūrinių, kurių naratyvo diskurse naudojamos simbolinės, alegorinės priemonės, pvz., vandens, ugnies, saulės, drugio įvaizdžiai Teresės Avilietės raštuose⁴⁵ ar tobulėjimo būsenų nusakymas Jurgio Matulaičio „Užrašuose“. Skiriami keli krikščioniškojo tikėjimo interpretavimo literatūroje stiliai: liudijimo stilius pabrėžia kultūros sakralines reikšmes, aktualizuoja ryšį tarp individualaus tikėjimo patyrimo ir krikščioniškosios tradicijos, implikuoja meninę krikščioniškojo sąmonėjimo atvertį; nutraukimo stilius prieštarauja religinei tradicijai (bet dažnai ne pačiam Dievo buvimui), „pabrėžia konfliktą tarp krikščioniškumo formų ir literatūrinės ištarmės“, demaskuoja neįgyvą religinę kalbą, pvz., Juozapo Albino Herbačiausko kūryba; polemienio stiliaus tekste religinė prasmė dažnai „atvira“, galutinai nepibrėžiama, teigiama būtinybė pakeisti ir pagyventi religinę tradiciją⁴⁶.

4) Paties kūrėjo aksiologinis temų, idėjų, stiliaus vertinimas, dar apibūdinamas kaip „pažiūrų hermeneutika“⁴⁷, pasireiškianti ir laiškuose, dienoraštyje, autobiografijoje, užrašuose. Svarbus autoriaus požiūris į vertybinę poelgių ekspresiją, į estetinę tikėjimo raišką ir etinių įvykių estetinė kontempliacija, jo atsakomybė už emocinį valinį kūrinio toną⁴⁸.

Praėjusio amžiaus pradžia, ypač po spaudos atgavimo, – dvasingumo ugdymo tekstų

⁴⁴ *Христианство и русская литература*, отв. ред. В. А. Котельников, С.-Петербург: Алтея, 1999, 3, 20–31.

⁴⁵ Filek M., „Biografia duchowa“, *Encyklopedia katolicka*, Lublin: KUL, 1985, 2, 572–573.

⁴⁶ Gutowski W., *Wśród szyfrów transcendencji. Szkice o sacrum chrześcijańskim w literaturze polskiej XX wieku*, Toruń, 1994, 13–18.

⁴⁷ Gutowski, 6.

⁴⁸ Michail Bachtin, *Autorius ir herojus. Estetikos darbai*, Vilnius: Aidai, 2002, 44–47.

(daugiausia verstinių) lietuvių kalba proveržis. Dažnam iš jų būdingi beletristiniai elementai, įtaigesnio žodžio, vaizdų kūrimo paieškos⁴⁹. Tai ne tik schematiškos dorinimo iliustracijos (taikliai analizuotos Alberto Zalatoriaus „Lietuvių apsakymo raidoje ir poetikoje“, Vilnius, 1971; Jūratės Sprindytės „Lietuvių apsakyme“, Vilnius, 1996), bet ir pirmieji literatūrinės eschatologijos bandymai lietuvių literatūroje. Auklėjimo pobūdžio tekstuose ne tik ryškus dorybių ugdymas, bet vis labiau pabrėžiamos dorybės, pagrįstos orientacija į aukščiausią tikslą, išplaukiantį iš krikščioniškojo egzistencinio apsisprendimo. To virsmo prielaidos ir literatūrinio įprasminimo objektas – vadavimasis iš pesimistinių, nihilistinių vaizdinių, kova su dorinėmis paklaidomis ir įpročiais, sielos

apnuoginimas Dievo akivaizdoje, kad malonė imtų formuoti asmens gyvenimą.

Besiformuojanti nauja disciplina literatūros teologija grindžiama visų pirma ilgaamžė teologine tradicija, pastoviosiomis jos reikšmėmis. Iš Naujųjų laikų filosofijos ir literatūrologijos ji perima kritinę religinių reiškinių ir visuomenės pažiūrų refleksiją. Dėl metodologinio lankstumo, gebėjimo įvairiapusiškiau ir išvalgiau įvertinti religinį patyrimą ar transcendentinį žmogaus gyvenimo matmenį literatūros teologija iš principo pakeičia ypač XX a. pirmoje pusėje ir amžiaus viduryje vartotą krikščioniškosios literatūros terminą. Kaip literatūros tyrinėjimo metodas literatūros teologija teikia naujas galimybes atverti šviežius taip pat lietuvių literatūros semantinius ir struktūrinius klodus.

LITERATURTHEOLOGIE: IDENTITÄTSSUCHEN

Gediminas Mikelaitis

Zusammenfassung

Die sich gerade herausbildende Literaturtheologie basiert vor allem auf einer jahrhundertealten Tradition. Aus der Philosophie und der Literaturwissenschaft der Neuzeit übernimmt sie eine kritische Reflexion der Religionsphänomene und der gesellschaftlichen Ansichten. Dank ihrer methodologischen Flexibilität und der Fähigkeit, religiöse Erfahrungen oder die transzendente Dimension des Lebens vielseitiger

und mit mehr Einsicht zu bewerten, löst die Literaturtheologie im Grunde genommen den in der ersten Hälfte und in der Mitte des XX. Jahrhunderts gängigen Fachbegriff christliche Literatur ab. Als eine Methode der Literaturforschung eröffnet die Literaturtheologie neue Möglichkeiten zur Erschließung neuer semantischer und struktureller Schichten im Gefüge der litauischen Literatur.

Gauta 2006 04 24

Priimta publikuoti 2006 08 17

Autoriaus adresas:

Lietuvos dailės muziejus
LT-01126, Bokšto g. 5, Vilnius
El. paštas: *mikela@delfi.lt*

⁴⁹ Pvz., M. Gustaičio „Pamokslai“ (1935), J. Geručio-Balvočiaus „Sodžionių teologija“ (1905), „Pamokslai be kunigo“ (1906), „Šiapus ir anapus grabo“ (1908), P. Januševičiaus „V. Dievo Žodžio apsakynėjimas, jo stovis, ydos ir jųjų priežastys“ (1917), K. Jauniaus „Dvasiškoji iškalba“ (1909), J. Juozaičio „Paveikslai žmogaus nusidėjėlio, teisus ir tobulo“ (1907), Maironio „Įžanga į mora-

linę teologiją“ [B.d.], „Apie nuodėmes ir ydas“ (1923), K. Pakalniškio „Mirtis“ (1905), „Kandidatas į kunigus“ (1908), A. Sabaliausko-Žalios Rūtos „Būkite tobuli“ (1909), O. Svett-Marden „Gyvenimo mokykla“, vertė K. Žegota (1907), A. Šmulškio-Paparonio „Kunigo dienynas“ (1923), L. S. Teatino „Dvasiškoji kova“, vertė A. Šmulkštys-Paparonis (1908), Vetzelio „Meilės paminklas“, vertė J. Gerutis-Balvočius (1908) ir kt.